

РЖЕВСЬКА В. С.,кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри міжнародного права
(Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 341.1/8

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.44>**ЕЛЕМЕНТИ ІДЕЇ СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА
У ТВОРАХ МАРСІЛІЯ ПАДУАНСЬКОГО**

Зроблено спробу визначити елементи ідеї світового співтовариства у творах Марсілія Падуанського «Захисник миру», «Перенесення імперії» та «Малий захисник». У епоху конфліктів між світською владою і католицькою церквою в Європі видатний мислитель XIV ст. Марсілій Падуанський доводив неможливість примусової юрисдикції у церкви й необхідність підкорення церкви світській владі. Через це Марсілія стали вважати революційним мислителем і провісником державного суверенітету. Разом з тим, виникає цікавість, чи можна визначити у його творах елементи ідеї світового співтовариства. Це пояснюється роллю католицької церкви в очах сучасників Марсілія як засобу утворення міжнародної спільноти, званої християнським світом.

Марсілій обґрунтовує цінність миру для добробуту суспільства. На його погляд, претензії церкви на владу і її конкуренція з державною владою виступають загрозою для миру, з якою слід боротися, позбавляючи церкву аргументів, що висуваються на користь такої влади церкви. Тим самим з'ясовується, що мир, який цікавить Марсілія – це саме внутрішній мир у державі. Однак можна стверджувати, що через присутність такої загрози у багатьох державах порушується й міжнародний мир.

Можно стверджувати, що ідея світового співтовариства присутня у творах Марсілія у формі Римської імперії, а також Священної Римської імперії німецької нації як її історичної наступниці. Поняття імперії за Марсілієм Падуанським має наступні складові: 1) це монархія, яка має зверхність над іншими монархіями; 2) це – у випадку Римської імперії – універсальна або майже універсальна монархія. Однак Марсілій приділяє більше місця Римській імперії у своїх другорядних творах: «Перенесенні імперії» та «Малому захиснику». У главі 17 «Захисника миру» Марсілій наполягає на тому, що в одній державі або одному королівстві має бути єдиний принципат, тобто уряд, а якщо їх декілька, один має володіти зверхністю над іншими. Щодо можливості універсального уряду для всіх народів, Марсілій припускає, що відсутність такого уряду може бути викликана необхідністю запобігати надмірному розмноженню людства; однак у «Малому захиснику» Марсілій стверджує, що народу Риму і римському імператору належить право законодавства й суду для інших народів. У «Захиснику миру» Марсілій визнає, що різні народи мають жити за різними порядками відповідно до своїх умов життя, але що при цьому природне право забезпечує існують предмети, до яких у всіх народів, незалежно від умов їх життя, ставлення буде однаковим.

Ключові слова: «Захисник миру», монархія, імперія, внутрішній мир, міжнародний мир, ідея світового співтовариства, природне право.

Rzhevaska V. S. Elements of the idea of world community in the works of Marsilius of Padua

An effort is made to define elements of the idea of world community in the works of Marsilius of Padua “Defensor Pacis” (The Defender of Peace), ‘De translatione imperii’ (“On the Transfer of the Empire”), The “Defensor Minor”. In the epoch of conflicts between secular power and Catholic church in Europe an outstanding thinker of XIV century Marsilius of Padua was proving the impossibility of the obligatory jurisdiction of the Church and the necessity to subordinate the Church to the secular authority. Because of that Marsilius came to be regarded a revolutionary thinker and the forerunner of start sovereignty. Besides, one may become curious if elements of the idea of world community may be found in his works. This is due to the role of the Catholic Church in the eyes of contemporaries of Marsilius as means of creating an international community called Christendom.

Marsilius proves the value peace has for the good of the community. In his opinion, the claims of Church on power and its competition with the power of state present a threat to peace that needs to be fought against, depriving Church of arguments put forward in favour of such power of Church. This shows that peace which is interest of Marsilius is internal one in state. However, it may be argued that international peace is also broke because this threat is present in many states.

It may be argued that the idea of world community is present in the works of Marsilius in the form of the Roman Empire and also of the Holy Roman Empire of the German nation as its historic successor. According to Marsilius the notion of Empire has these components: 1) it’s a monarchy possessing supremacy over other monarchies; 2) in case of the Roman Empire it is a universal or almost a universal monarchy. However, Marsilius gives the Roman Empire more place in his minor works, “On the Transfer of the Empire” and the “Defensor Minor”. In chapter 17 of the “Defender of Peace” Marsilius insists, that one state or kingdom is to have a single principate, that is, government, and if there are several of them, one is to possess supremacy over the rest. As to the possibility of a universal government for all the peoples, Marsilius admits that the absence of such a government may be caused by the necessity to prevent the excessive growth of humankind; but in “Defensor minor” Marsilius maintains that the people of Rome and the Roman Emperor possess the right to legislate and to judge for other peoples. In “The Defender of Peace” Marsilius admits that various peoples are to live according to various orders because of the conditions of their lives, but that natural law provides that there are objects according to which the attitude of all peoples independently of their life conditions will be the same.

Key words: “Defensor Pacis”, a monarchy, an Empire, the internal peace, the international peace, the idea of world community, natural law.

Вступ. У 2024 р. виповнюється 700 років одній з визначних пам’яток політико-правової думки епохи Середньовіччя – трактатові «Захисник миру» (Defensor Pacis) (1324) [1] Марсілія Падуанського (Марсіліо Маїнардіні, близько 1280 – близько 1343). Колишній ректор Паризького університету аргументовано виступив у цій книзі проти будь-якої світської юрисдикції католицької церкви і за підкорення церкви світській владі. Головний твір Марсілія накликав на нього відлучення від церкви у 1327 р. [2, с. 32], але у майбутньому одержав славу революційного і провісника ідеї державного суверенітету. До інших творів Марсілія належать «Перенесення імперії» (De translatione Imperii) (до 1327) [3], де спростовується твердження, що право обирати й коронувати імператора належить лише папам, та «Малий захисник» (Defensor Minor) (між 1339 та 1341) [4], де ідеї «Захисника миру» одержали стислий виклад та розвиток.

Серед численних дослідників ідей Марсілія Падуанського можуть бути названі О. Пассерен д'Ентрєв [5], Ж. Ле Гофф [6], Ф. Годтардт [2], Г. Морено-Ріаньо [7], [8] та К. Дж. Недерман [8], Б. Кох [9], Дж. Бригуліа [10], Дж. Гарнетт [11], Т. Андрусак [12, с. 42–43], В.П. Марчук і Г.В. Марчук [13, с. 62–64]. Звичайно дослідники звертають найбільше уваги на пояснення Марсілієм природи держави та його характеристику права. Однак, оскільки католицька церква, проти світської юрисдикції якої виступає Марсілій, в уяві середньовічної людини – один з впливових чинників, які створюють міжнародну спільноту, звану християнським світом, при тому, що у час, коли працював Марсілій, відбувалася боротьба світської та церковної влади, цікаво поглянути, чи можна знайти у творах Марсілія якісь елементи ідеї світового співтовариства.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначити елементи ідеї світового співтовариства у творах Марсілія Падуанського «Захисник миру», «Перенесення імперії» і «Малий захисник».

Результати дослідження. Свою книгу «Захисник миру» Марсілій розпочинає з розкриття цінності миру для людини, із посиланням на авторитет Кассіодора, римського чиновника високого рангу 5–6 ст.ст.: «Кожне королівство має бажати спокою, за якого народи процвітають і прибуток націй гарантовано. Бо це – очевидна мати добрих мистецтв. Це він, помножуючи людський рід у нескінченному наступництві, розширює його ресурси і робить вишуканішими його звичаї. І якщо про якусь людину відомо, що вона не шукає миру, вважається, що така людина байдужа до цих важливих завдань» [1, с. 3]. У такий спосіб заявлено, що мир – це умова і збереження, і вдосконалення людства, що збереження миру має бути турботою і держави, і людини. Згодом Марсілій підтримує думку про цінність миру посиланням на авторитет Христа. Як зазначає О. Пассерен д'Ентрєв, ідея цінності миру типова для політичної думки Середньовіччя [с. 50–51]. При цьому Марсілій не вказує на внутрішній чи міжнародний мир окремо. Читач може вирішити, що у книзі йтиметься про засоби підтримки миру взагалі. Однак з'ясовується, що мета трактату – вказати на одну загрозу для миру, а саме: конфлікт між світською владою і церквою, викликаний претензіями церкви на світську владу й примусову юрисдикцію. Це загроза насамперед для внутрішнього миру в державах, але вона стає загрозою для міжнародного миру через своє поширення. Наприкінці книги Марсілій пояснює її назву «Захисник миру» тим, що книга обговорює й пояснює окремі причини, чому громадянський мир чи спокій зберігається та існує, а також причини, чому виникає його протилежність – боротьба, як їй запобігати і її усунути [1, с. 557]. Таке пояснення вказує, що безпосереднім предметом зацікавлення Марсілія є саме внутрішній мир.

Для визначення держави, Марсілій використовує поняття міста-держави, взяте ним з «Політики» Аристотеля, як живого створіння або живого організму [1, с. 12]. Цим образом держави як живого створіння він згодом неодноразово користується для проголошення важливості миру для функціонування держави. Надаючи визначення королівства, щоб описати мир для міста або королівства, Марсілій робить це у чотирьох значеннях. По-перше, як зазначає він, термін «королівство» має на увазі множину міст або провінцій під владою одного режиму. У цьому сенсі королівство не відрізняється від міста у розумінні форм державного ладу, але радше у розумінні розміру. По-друге, зазначає Марсілій, термін «королівство» означає особливий тип державного ладу або помірною режиму, який Аристотель називає «помірною монархією» [1, с. 11]. У цьому сенсі королівство може бути як в одному місті, так і в декількох. Третє, найбільш знайоме значення терміна – поєднання першого й другого. Четверте значення, яке Марсілій і має намір використовувати в книзі – дещо, власне кожному типові помірному режиму, чи то в одному місті, чи в декількох містах [1, с. 12].

Таким чином, надаючи визначення королівства, Марсілій вже вдається до множинності спільнот всередині королівства, хоча нею і не обмежується.

У другій частині «Захисника миру» Марсілій так пояснює походження назви «імперія» як форми держави і надає характеристику такої форми держави: солдати у час війни обирали собі командира, який у давні часи називався «командиром» чи «імператором», хоча ця назва, тобто «імператор», була згодом перенесена на певний спосіб чи тип королівської

монархії, яка була майже зверхня над рештою, і так ці слова найчастіше використовуються в наш час [1, с. 315]. У іншому творі, «Перенесення імперії», Марсілій вказує на самому початку, що слова «Римська імперія» вживаються в двох значеннях. По-перше, вони позначають монархію або королівське правління тільки міста Рима або римського громадянського тіла, як у випадку його походження. По-друге, «Римська імперія» означає універсальну або загальну монархію над усім світом, або в будь-якому випадку над більшістю провінцій, як були уряд і місто Рим, коли вони виникли. У «Перенесенні імперії» Марсілій вживатиме слова «Римська імперія» саме в цьому значенні [3, с. 66]. Як причини виникнення Римської імперії як універсальної монархії Марсілій називає вправи зброї, дисципліну військових таборів, військову практику, мирну свободу, підтримку правосуддя, пошану до законів, союзи з сусідніми націями, тверезе судження та сповнені гідності мову й дію [3, с. 67].

Таким чином, можна визначити такі складові поняття імперії за Марсілієм Падуанським: 1) це монархія, яка має зверхність над іншими монархіями; 2) це – у випадку Римської імперії – універсальна або майже універсальна монархія. До причин виникнення саме Римської імперії Марсілій відносить як такі, що стосуються військових справ, так і такі, що стосуються функціонування держави у мирний час і переваги національного характеру. Римська імперія, згодом, однак, перенесена до інших народів, стає основою світового правління.

У першій частині «Захисника миру» Марсілій із посиланням на «Політику» Арістотеля розглядає способи встановлення королівської монархії, і перший з них – встановлення монарха для одного особливого завдання, яке має стосунок до режиму спільноти, такого як провід армії, чи в порядку спадкового наступництва, чи протягом життя однієї особи. Історичний приклад, який наводить тут Марсілій – те, як греки під час Троянської війни обрали Агамемнона лідером свого війська [1, с. 45]. Тут цікаво, що Агамемнон у грецькому епосі був і царем Мікен, і лідером коаліції греків проти Трої, тобто Марсілій не проводить навмисно різниці між встановленням монархії в державі і організацією тимчасового союзу держав. Він зауважує щодо такого лідера армії, що він не втручався у військові справи у час миру, однак, коли армія була в полі, мав повноваження вбивати або інакше карати правопорушників [1, с. 45].

Можливо, найважливіша з погляду з'ясування ставлення Марсілія Падуанського до ідеї організації світового співтовариства глава у «Захиснику миру» – глава 17, де йдеться про необхідну кількість принципатів, тобто урядів держави, «Про чисельну єдність вищого принципату держави чи королівства і необхідність цього. Як результат чисельна єдність держави або королівства та чисельна єдність індивідуальних первинних частин або посад також стане очевидною».

У цій главі Марсілій наполягає на тому, що в одній державі або одному королівстві має бути єдиний принципат. Якщо ж їх декілька, один має володіти зверхністю над іншими. Принципат може складатись як з однієї особи, так і з декількох, але вони мають діяти спільно, як один. Відсутність єдиного або єдиного зверхнього принципату стане причиною порушення миру: громадяни надаватимуть перевагу різним принципатам, між ними постане протистояння і це призведе до розпаду держави. Єдність принципату є запорукою єдності держави чи королівства. Однак щодо можливості спільного правління для всіх народів у сучасному для нього світі, Марсілій Падуанський зауважує наступне: «Стосовно того, чи властиво для універсальної спільноти тих, хто живе громадянським життям по всьому світу мати єдиний принципат, який би був зверхнім щодо всіх, або чи властиво в будь-який час мати різні такі принципати у різних частинах світу, відокремлених майже з необхідності їх географічним положенням і особливо в тих, які не поділяють мови і дуже віддалені у своїх звичаях, це, можливо, забезпечено небесною метою запобігти надмірному розмноженню людства; це тема для розумного розгляду, але відмінного від даного дослідження. Бо хтось може зрозуміти, що природа шляхом битв та епідемій поклала межу поширенню людей і інших живих створінь, так, щоб землі вистачило для їх розвитку» [1, с. 120].

З цього висловлювання можна зробити висновок, що Марсілій, виголошуючи та обґрунтовуючи цінність миру, все ж не є прихильником універсального міжнародного миру

і універсальної світської державності як засобу його утвердження. Відсутність універсального миру, на думку Марсілія, може бути засобом виживання людства, що видається парадоксальним, якщо пам'ятати, що війни здатні знищити людство в цілому. Тут можна побачити певну суперечність із описом у главі 3 першої частини книги «Про походження громадянського суспільства» створення об'єднань людей від меншого до більшого, від родини до міста (держави), бо, як зауважує у цьому зв'язку Марсілій, наслідуючи Аристотеля, «шлях природи, як і мистецтва, яке її наслідує, завжди від менш до більш досконалого» [1, с. 15]. Можна, втім, і виключити тут суперечність, вважаючи, слідом за Марсілієм, що це сама природа кладе край подальшому об'єднанню людей в універсальну спільноту. Також варто помітити, що Марсілій вбачає передумову існування відмінного управління різних народів у значних відмінностях їх способів життя і не заперечує цього розмаїття.

Говорячи про право, Марсілій зазначає, що в одному зі своїх значень право охоплює «закон» у розумінні правила, що містять настанови для людських діянь, які впливають з наказу, наскільки вони спрямовані на славу чи покарання в іншому світі [1, с. 250, с. 52]. Право він поділяє на людське та божественне [1, с. 250] і зазначає, що право являє собою припис, тобто заборону чи дозвіл згідно людського й Божого законів [1, с. 253], людське право він поділяє на природне й цивільне [1, с. 253]. Для того, щоб визначити природне право, Марсілій наводить визначення, надане Аристотелем у трактаті про справедливість, книзі IV «Етики»: природне право – це «настанова законодавця, щодо якої майже всі погоджуються як щодо чогось чесного, чого слід додержувати, наприклад, що Богові слід вклонятися, батьків почитати, що людські нащадки мають виховуватись батьками, доки не досягнуть повноліття, що нікому не слід заподіювати зла, що несправедливість слід відштовхувати у прийнятний спосіб, і інше подібне. Хоча вони залежать від запровадження людьми, вони називаються природними правами за перенесенням, бо вони вважаються прийнятними, а їх протилежності – неприйнятними в один спосіб в усіх країнах: так само, як дії природних утворень, які не мають цілі, відбуваються однаково повсюди, як вогонь горить тут так само, як він горить серед персів» [1, с. 253–254].

Марсілій нічого не каже про право, яке є результатом угоди між державами, і приклади однакового ставлення, які він наводить, належать переважно до внутрішніх відносин, а не до міжнародних – він не виділяє окремо тих, які належали б до міжнародних. Однак, спираючись на визначення природного права у Аристотеля, Марсілій визнає, що можливе й існує однакове ставлення права до певних явищ життя в усіх країнах, тобто залежно від конкретної країни воно не відрізняється. Хоча Марсілій не пише про це прямо, такий підхід до природного права можна розглядати як можливу передумову досягнення міжнародного миру: як передумову досягнення взаєморозуміння різних народів принаймні у певних сферах, як передумову виключення протиставлення різних народів як «довічних ворогів», між якими згода цілком виключається.

У главі 12 «Малого захисника» Марсілій задається питанням, хто має бути людським законодавцем, і надає відповідь, що це була й має бути спільнота людських істот, які мають бути підкорені правилам примусових законів, або їх значної частини, у кожному краї чи провінції. На думку Марсілія, повноваження бути законодавцем для всіх провінцій (областей) світу належить народу Рима, оскільки це повноваження було йому передане спільнотами провінцій (областей) або більшості їх відповідно до переважних чеснот народу Рима. Це повноваження може також бути передане народом його правителів і може бути відкликане спільнотами провінцій у народу Рима або народом Рима у його правителя, але до того часу має у них зберігатися. На думку Марсілія, влада була передана римлянам справедливо, бо інакше Христос і апостоли не закликали б її підкорятися; хоча римляни і примушували деякі інші народи, цього не відбувалося завжди, а, навпаки, багато провінцій підкорилися Римові добровільно, споглядаючи доброзичливість римського правління й бажаючи жити в спокої та мирі [4, с. 39–41]. Висновок Марсілія у «Малому захиснику»: повноваження створювати примусові закони або здійснювати примусове правосуддя згідно них у цьому світі належить не церкві, а спільноті громадян на чолі з верховним правителем, який зветься

римським імператором, на основі чинного людського розуму та святого Писання або божественного християнського закону [4, с. 63]. Цей фрагмент у розглянутих творах Марсілія – найвиразніший, де він висловлюється на користь Римської імперії, але він робить це з метою протиставити її претензіям католицької влади на світську юрисдикцію.

В науці популярне порівняння ідей Марсілія Падуанського та політико-правових ідей Данте Аліг'єрі. Звичайно Марсілій розглядається як наступник Данте, який перевершив його своїм радикалізмом. Якщо Данте в третій частині свого трактату «Монархія» доводить, що римський імператор одержав владу безпосередньо від Бога, а не від Папи Римського [14, с. 688–780], то Марсілій розвиває думку про необхідність підкорення церкви світській владі; якщо Данте захоплений ідеєю Римської імперії як засобу досягнення й збереження універсального миру [15], то Марсілій стриманіший: він згадує імперію й пояснює її появу, але допускає порушення міжнародного миру для виживання людства. Якщо Данте вбачає причину того, що саме Рим має право на імперію, в тому, що саме Римська імперія перемогла інші народи в поєдинку [14, с. 608–688], то Марсілій знаходить і інші причини, які належать до переваг організації життя й переваг національного характеру. Разом з тим, Марсілій присвятив окремий твір «Перенесення імперії» зміні народів, яким належала імперія. Традиційно викликає увагу також, що надія на реалізацію ідей Данте та Марсілія Падуанського пов'язувалася з діяльністю конкретних імператорів Священної Римської імперії: у випадку Данте – Генріха VII (близько 1269/74–1313), у випадку Марсілія Падуанського – Людвіга IV Баварського (близько 1283?–1347), який наполягав, що коронувати його імператором має народ Рима і у 1328 р., перебуваючи в Римі, оголосив позбавленим папського престолу Папу Іоанна ХХІІ (1244–1334), який мав резиденцію в Авіньйоні [2, с. 43], але кожного разу політика імператора не мала остаточного успіху.

Висновки. Мир, про який йдеться в головному творі Марсілія Падуанського «Захисник миру» – насамперед, внутрішній мир у державі, який порушується, на думку Марсілія, через втручання у здійснення державної влади зовнішньої сили, а саме – католицької церкви. За порівняння із сучасними нам основними принципами міжнародного права, можна припустити, що Марсілій виступив би прихильником додержання принципу невтручання у внутрішні справи. Однак, можна твердити, що поширення порушень внутрішнього миру через втручання церкви у здійснення державної влади у непрямий спосіб стає чинником порушення міжнародного миру, бо повторюється у різних спільнотах. Марсілій не виступає абсолютним прихильником міжнародного миру через встановлення єдиної влади над усіма суспільствами, бо вважає, що через його відсутність природа регулює кількість населення землі, однак попередні міркування Марсілія про цінність миру можуть бути використані його читачами і для обґрунтування цінності міжнародного миру. Ідея світового співтовариства присутня у творах Марсілія у формі Римської імперії, а також Священної Римської імперії німецької нації як її історичної наступниці, що звичайно для перших читачів Марсілія, але ця ідея знаходить більше місця у другорядних творах Марсілія «Перенесення імперії» та «Малий захисник». Для «Захисника миру» важливіше те, що Марсілій визнає як те, що кожен народ має зберігати своє урядування залежно від особливостей способу життя, так і те, що завдяки природному праву можливе однакове ставлення у різних спільнотах до одних і тих самих явищ життя. Таким чином, можна твердити, що до окремих елементів світового співтовариства, як їх можна визначити за творами Марсілія Падуанського, належать множинність спільнот, кожна з яких має свої правила життя залежно від особливостей життя, можливість для групи спільнот обрати спільного керівника, що має бути вищим за інших керівників (як міфічні грецькі царі обрали Агамемнона главою їх об'єднання проти Трої), можливість однакового правового регулювання одних і тих самих явищ у різних суспільствах завдяки природному праву і (в «Малому захиснику») можливість для народу Рима й римського імператора як голови цієї спільноти створювати закони й здійснювати правосуддя для всіх областей світу.

Список використаних джерел:

1. Marsilius of Padua. *The Defender of the Peace* / edited and translated by A. Brett. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 638 p.
2. Godthardt F. *The Life of Marsilius of Padua. A Companion to Marsilius of Padua* / edited by G. Moreno-Riaño and C.J. Nederman. Leiden-Boston : Brill, 2012. P. 13–55.
3. Marsilius of Padua. *De translatione Imperii* / translated by F. Watson and C. J. Nederman. *Defensor Minor and De translatione Imperii*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 65–82.
4. Marsilius of Padua. *Defensor Minor* / translated by C. J. Nederman. *Defensor Minor and De translatione Imperii*. Cambridge : Cambridge University Press, 1993. P. 1–64.
5. D'Entrèves A. *The Medieval Contribution to Political Thought. Thomas Aquinas. Marsilius of Padua. Richard Hooker*. New York : The Humanities Press, 1959. 148 p.
6. Le Goff J. *Les intellectuels au Moyen Age*. Paris : Seuil, 1985. 232 p.
7. Moreno-Riaño G. *Hierarchy, Ambiguity, and a Via Media in Marsilius of Padua's Defensor Pacis. The World of Marsilius of Padua* / edited by G. Moreno-Riaño. Turnhout : Brepols, 2006. P. 249–270.
8. Moreno-Riaño G., Nederman C.J. *Marsilius of Padua's Principles of Secular Politics. A Companion to Marsilius of Padua* / edited by G. Moreno-Riaño and C.J. Nederman. Leiden-Boston : Brill, 2012. P. 117–137.
9. Koch B. *Marsilius of Padua on Church and State. A Companion to Marsilius of Padua* / edited by G. Moreno-Riaño and C.J. Nederman. Leiden-Boston : Brill, 2012. P. 139–179.
10. Briguglia G. *The Minor Marsilius: The Other Works of Marsilius of Padua on Church and State. A Companion to Marsilius of Padua* / edited by G. Moreno-Riaño and C.J. Nederman. Leiden-Boston : Brill, 2012. P. 265–303.
11. Garnett G. *Marsilius of Padua and the Truth of History*. Oxford : Oxford University Press, 2006. 240 p.
12. Андрус'як Т.Г. *Історія політичних та правових вчень: Навч. посіб. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 220 с.*
13. Марчук В.П., Марчук Г.В. *Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 480 с.*
14. Dante Alighieri. *Monarchia. Tutte le opere. Opere minori: nel 2 vol. / a cura di F. Chiappelli, E. Fenzi, A. Jacomuzzi, P. Gaia*. Torino : Unioine Tipografico-Editrice Torinese, 1986. Ristampa 1997. V. 2. P. 471–782.
15. Ржевська В.С. *Ідея імперії як засобу підтримки миру у творах Данте Аліг'єрі. Право і суспільство, № 2 / 2023. Т. 2. С. 271–278.*

